

PROCESI URBANIZACIJE

principi, postavke i
problemi NA PRIMERU
Srbije

URBAN / LOGIJA

PROCESI URBANIZACIJE
- principi, postupci i problemi na primeru Srbije -

Autori:

Dr Gavriilo Mihaljević
Dr Petar Badovinac
Dr Milica Bajić-Brković
Dr Nada Lazarević-Bajec
Dr Živana Vesnić-Nederal
Dr Milorad Ribar
Dr Dušanka Ban
Dr Zorica Petrović
Dr Zoran Nikezić
Mr Miodrag Ralević
Aleksandar Videnović

ARHITEKTONSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

EDICIJA URBANOLOGIJA
SVESKA 3
PROCESI URBANIZACIJE
- principi, postupci i problemi na primeru Srbije -

Autori:

G. Mihaljević, P. Badovinac, M. Bajić, N. Lazarević,
Ž. Vesnić, M. Ribar, D. Ban, Z. Petrović, Z. Nikezić,
M. Ralević i A. Videnović

Recenzent:

prof. Borko Novaković

YU ISBN 86-7907-003-3

Za izdavača:

prof. Mihailo Živadinović

Urednik edicije:

dr Milica Bajić-Brković

Redakcioni odbor:

dr Živana Vesnić-Nederal - predsednik odbora

dr Milica Bajić-Brković

dr Gavriilo Mihaljević

dr Nada Lazarević-Bajec

mr Miodrag Ralević - koordinator odbora

Tehnički urednik:

arh. Zoran Đukanović

Tehnička obrada:

“Mozaik plus”, Beograd, Kirovljeva 21.

Izdavač:

Arhitektonski fakultet

Univerzitet u Beogradu

Bulevar revolucije 73/II

Izdavanje ove serije pomaže

“Republički fond za nauku”

Ministarstvo za nauku Srbije

Tiraž:

250 primeraka

Pripremljeno za štampu 1991.

Štampanje 1993.

Beograd

Sadržaj

Iskustveno-teoretske osnove procesa urbanizacije . . . 9

Dr Gavriilo Mihaljević
PLANIRANJE - FUNKCIJA PRIVREDNOG,
PROSTORNOG I URBANOG RAZVOJA 11

Dr Petar Badovinac
LOKACIONA ANALIZA U PLANIRANJU
I REALIZACIJI PLANOVA URBANOG RAZVOJA 33

Dr.arh.Zoran Nikezić
LJUDSKE POTREBE U URBANOJ SREDINI 77

Dr Živana Vesnić-Nederal, Dr Dušanka Ban
Dr Zorica Petrović
EVALUACIJA REKREATIVNIH
I SPORTSKIH PROSTORA U FUNKCIJI
RAZVOJA URBANE SREDINE 109

Procesi urbanizacije i razvoj naselja Srbije 145

Dr Milica Bajić Brković
Dr Nada Lazarević Bajec
NASELJA U PROSTORNOM RAZVOJU U
NERAZVIJENIM PODRUČJIMA 147

Mr. Miodrag Ralević
VAROŠKI MODELI STANOVANJA
- odraz urbaniteta manjih naselja Srbije - 185

Doc.dr Milorad B. Ribar, d.i.a.
Asist. Aleksandar Č. Videnović, d.i.a.
POSTOJEĆE STANJE I PERSPEKTIVE
RAZVOJA SEOSKIH TERITORIJA I NASELJA U SRBIJI . 241

Doc.dr Milorad B. Ribar, d.i.a.
Asist. Aleksandar Č. Videnović, d.i.a.

POSTOJEĆE STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA SEOSKIH TERITORIJA I NASELJA U SRBIJI

Sadržaj:

Uvod
Prostorna organizacija
Seoski atari
Tipologija seoskih naselja

Uvod

Republika Srbija je u pogledu ruralnog prostora izrazito heterogeno područje. U njoj su zastupljene sve kategorije teritorija obzirom na ekonomsku i kulturnu razvijenost, od najrazvijenijih, kod kojih su već po osnovnim merilima, izjednačeni uslovi stanovanja sa onim urbanim sredinama, do najnerazvijenijih i najzaostalijih, u kojima nema ni pomena o iole započetom procesu urbanizacije.

Proces preobražaja, uređenja i izgradnje sela Srbije razvijao se u posleratnim godinama u zavisnosti od nasleđenog stanja, ekonomskih, društveno-političkih i socijalnih činilaca.

Urbanizacija sela kao proces prerastanja seoske sredine u urbanu u punom je toku u našoj zemlji, a naglo je izražena poslednjih tridesetak godina.

Poljoprivreda, osnovna privredna delatnost sela napušta stari komplementarni prirodni sistem i prima sve više karakteristike

specijalizovane i na industrijskim principima zasnovana proizvodnje.

Kao posledica ovih procesa, selo i seljaštvo klasičnog tipa izumiru, a to znači da se odnosi sela i grada menjaju.

Naravno da ove promene ne nastaju jednovremeno u svim regionima, na svim nivoima i svim vidovima.

Evolucija preobražaja sela razvijala se po kulturno-privrednim zonama zemlje: ravničarskom, brdskom i planinskom.

Najrazvijeniji ravničarski regioni prve kulturno-privredne zone imali su jednovremeno i najbolje nasledeno stanje u svim vidovima, dok su nasuprot njima regioni treće zone, planinska sela, a posebno neka saobraćajno potpuno nepovezana u najvišim predelima čovekovog staništa do skoro živela kao u drugoj polovini XIX veka.

U evoluciji sela Srbije u prvim posleratnim godinama uočava se razlika između prve i treće privredne zone od najmanje pedeset do šezdeset godina.

U daljim procesima u novije vreme te razlike u razvoju znatno su smanjene na oko dvadesetak godina. To se naročito ogleda u vidnom izražavanju povišenog životnog standarda, u izgradnji novih stambenih i privrednih zgrada, u skoro potpunoj elektrifikaciji sela.

Te će se razlike u narednom periodu brže smenjivati tako da možemo očekivati da će se oko 2000. godine novi procesi u evoluciji sela Srbije nastajati jednovremeno i sa istim intenzitetom u svim regionima zemlje. To će se ogledati prvenstveno velikim naporima zajednice u svim vidovima u daljem uzdizanju nerazvijenih regiona.

Od naročito krupnog ekonomskog značaja je masovna primena mehanizacije u svim vrstama poljoprivredne proizvodnje, a uvođenje vodovoda donelo je velike udobnosti u domaćem životu i razvijanju povrtarstva.

Shodno navedeno, naše selo predstavlja svojevrsnu kategoriju koja je podložna permanentnim promenama i fizičkim transformacijama. Te promene ostaju svuda vidljive postaju pečat vremena u kome su nastale. Tako, na primer u domenu ekonomsko-demografskih promena na našem selu intenzitet istih je najevidentniji. Proces urbanizacije, industrijalizacije i deagrarizacije su izazvali promene demografskih i ekonomskih obeležja seoskog stanovništva koje su više kvantitativne prirode, dok se kvalitativne izmene tek naziru. Najznačajnija kvantitativna promena je izražen raskorak između seoskog i poljoprivrednog stanovništva. Naredna tabela to najbolje ilustruje:

SEOSKO STANOVNIŠTVO	1953	1961	1971	1981
1. Stanovnika u selima	76%	71,2%	63,6%	52,2%
	3.400.000	3.463.000	3.350.000	2.972.464
2. Poljoprivrednih stanovnika	65%	54,2%	43,1%	26,55%
	2.900.000	2.620.000	2.277.000	1.513.604

SEOSKO STANOVNIŠTVO	1953	1961	1971	1981
3. Nepoljoprivrednih stanovnika	11%	17%	20,5%	25,65%
	490.000	820.000	1.074.000	1.459.195
Ukupno stanovnika	100%	100%	100%	100%
Uže Srbije	4.463.000	4.823.000	5.241.524	5.694.464

Tabela br. 1.

Tabela pokazuje da je broj seoskih stanovnika u Srbiji od 1953. godine do 1982. opadao i stagnirao, što znači da je Đ'ceo priraštaj, ukoliko ga je bilo, emigrirao. Međutim, uporedno posmatrano seosko stanovništvo se smanjivalo od oko 76% u 1953. godini na 52,2% u 1981. godini od ukupnog stanovništva Srbije koje je postepeno raslo.

Imajući u vidu da broj seoskog stanovništva opada, a broj nepoljoprivrednog stanovništva postepeno raste, može se pretpostaviti da će i dalje da se povećava kvantitativna razlika između ove dve kategorije stanovništva. Detaljnom analizom ovih podataka, konstatovali bi smo da se broj seoskih stanovnika permanentno povećava u funkcionalno višim kategorijama naselja, dok je kod primarnih seoskih naselja i znatnog broja sela sa seoskim centrom on u opadanju.

Sela su integralna akciona žarišta svog proizvodno eksploatacionog područja, te je evidentna organska povezanost između stepena savremene organizacije sela i efekta proizvodno eksploatacione aktivnosti područja sela.

Savremena visokoproduktivna proizvodnja i tehnologija ne može se zamisliti bez odgovarajuće savremene prostorno planske organizacije proizvodnog područja.

Za planinski razvoj i organizaciju sela nisu zainteresovani samo direktni učesnici u proizvodno eksploatacionoj aktivnosti, nego i šira društvena zajednica preko institucija i organizacija čija je aktivnost neposredno ili posredno vezana za poljoprivredu kao i krupni tehn-ekonomski sistemi na integralnom interesnom području.

PROSTORNA ORGANIZACIJA SEOSKIH TERITORIJA I NASELJA

Prvu i može se reći skoro potpunu plansku organizaciju seoskih teritorija, atara i naselja obavila je austrijska vlast na teritoriji današnje Vojvodine u drugoj polovini XVIII veka. Pri toj planifikaciji naselja su razlučena na najmanje dve funkcionalne kategorije: ona koja su imala pored stambeno-privrednih i

odgovarajuće društvene funkcije (škola, parohija, civilna i vojna uprava i sl.) i ona koja su imala samo stambeno-privrednu namenu.

Takav proces razlučivanja seoskih naselja na funkcionalne kategorije nastaje u Srbiji van pokrajina od sredine XIX veka, a na Kosovu tek početkom XX veka.

Prvi pokušaji regionalnog organizovanja teritorija i sela nastaje u Miloševoj Srbiji u drugoj i trećoj deceniji XIX veka. Neosporno je da su u kasnijim procesima funkcionalne diferencijacije seoskih naselja na ovom području neposredan uticaj imali i neki zakonski propisi s kraja prve i iz druge polovine XIX veka: zakoni i uredbe o opštinama, o školama, o mehanama, o seoskim dućanima, o mestima i sl.

Period između dva svetska rata može se u ovom pogledu označiti kao bezličan, jer nije bilo nikakvih aktivnosti na tom polju.

Već posle drugog svetskog rata javljaju se potrebe za teritorijalnim organizacijama s novim pristupima u rešavanju problematike daljeg razvoja sela, a na osnovu ondašnjih naučno-stručnih saznanja i novonastalih potreba.

Početkom pete decenije izrađena je prva studija za prostornu organizaciju i kategorizaciju seoskih naselja i teritorija ondašnjeg gružanskog sreza, s programima za njihov dalji razvoj u okviru vodoprivrednog elaborata za tu teritoriju.

Sledeće aktivnosti na ovom polju nastavljaju se krajem pete i početkom šeste decenije u svim regionima, tako da je danas većina područja pokrivena ovakvim planovima.

Poseban problem koji proizilazi iz postojećih planova je njihova realizacija, ažuriranje i međusobno usklađivanje sa planovima viših i nižih kategorija pri sprovođenju pojedinih postavki.

SEOSKI ATARI U SRBIJI

Seoski atar je teritorija sa utvrđenim granicama koja pripada jednom selu. Atar obuhvata sva seoska zemljišta, poljoprivredna, šumska, neplodna, pod naseljem, vodotocima i putevima, kao i sve objekte i ostali inventar koji se nalazi na tom prostoru. Pored termina atar, koristi se i službeni naziv: Katastarska opština (K.O.), koja se donekle razlikuje od prirode atara, pošto po administrativnoj podeli prostora, u jednoj K.O. može da bude više naselja, ali i obrnuto: jedan seoski atar može da obuhvata više K.O.-a. Ipak, radi lakše analize u globalnom planersko-regionalnom obuhvatu posmatranog prostora, pojam seoskog atara poistovetićemo sa pojmom K.O., a u daljem tekstu usvojiti pojam seoskog atara za teritoriju koja pripada jednom seoskom naselju.

Svaki atar izdelfen je na potese, delove zemljišta koji čine jednu celinu. Potesi imaju svoje nazive, koji su upisani u katastar zemljišta.

Potesi se sastoje iz brojnih parcela, delova zemljišta jedne kulture odnosno načina iskorišćavanja i jednog vlasništva. Svaka je

parcela obeležena brojem i nazivom potesa u kome se nalazi, pored ostalih podataka (oblik, površina, kultura, vlasništvo).

UTICAJNI FAKTORI NA FORMIRANJE I STRUKTURU SEOSKOG ATARA

Seoski atar se formira pod uticajem različitih faktora. To su pre svega prirodni uslovi morfologije terena, hidrografije, boniteta zemljišta i strukture zemljišnih celina u odnosu na preovladavajuću vegetaciju i njene potencijale od značaja za privredno korišćenje. Od stvorenih uslova najznačajniji su oni koji su vezani za istorijske i tradicionalne reference konkretnih seoskih kultura, zatim oni koji se tiču saobraćaja na seoskoj teritoriji, gravitaciono-funkcionalne karakteristike pripadajućih naselja u odnosu na saobraćajnice, položaj u širem naseljskom sistemu i dominantnu delatanost, kao i uslovljenosti administrativnom regulacijom strukture, veličine, oblika, i položaja seoskog atara (K.O.). Presudni faktori na genezu i razvoj seoskih atara potiču, dakle od načina korišćenja atarskog prostora i zemljišta. Poseban uticaj na strukturu seoskog atara ima broj i distribucija seoskog stanovništva na ovoj teritoriji, u skladu sa poljoprivrednim aktivnostima.

UREĐENJE SEOSKIH ATARA

Seoski atari u Vojvodini planski su uređeni u drugoj polovini XVIII veka. Atari su uređeni po ortogonalnoj shemi, a na osnovu tadašnjeg troljnog sistema. Bez obzira na mnoge kasnije transformacije, ovi atari su još i sada zadržali sve osnovne karakteristike ondašnje organizacije.

Na ostaloj teritoriji Srbije jedino je za vreme prve vlade kneza Miloša bilo i pokušaja delimične organizacije proizvodnih površina u atare, a sve u okvirima "ušoravanja" naselja. Prve akcije na komasaciji nailazimo u Vojvodini u XIX veku. Značajni su komasacioni radovi u atarima nekih sremskih sela između dva rata. Posle drugog svetskog rata, a po prvoj i drugoj agrarnoj reformi i osnivanja velikih društvenih poljoprivrednih gazdinstava i zadruga, obavljene su prvenstveno arondacije, odnosno grupisanje društvenih posada na celoj teritoriji Srbije, a posebno u Vojvodini. Tek poslednjih desetak godina unazad javljaju se velike akcije na arondaciji i komasaciji seoskih atara u svim regionima zemlje. Pri tim radnjama uređuju se atarski putevi, izgrađuju memorijalni sistemi i sl. Sada su već obavljene značajni radovi na uređenju seoskih atara u Banatu, Bačkoj, Sremu, Mačvi, Negotinskoj krajini, Pomoravlju, okolini Leskovca, na Kosovu i sl. U ovoj delatnosti predoj vrlo obiman rad u narednom periodu, tako damožemo očekivati da se do kraja ovog veka na celoj teritoriji Srbije uglavnom obavi arondacija i komasacija u svim privredno-prioritetnim područjima. Uključujući i podatke da smo svedoci ozbiljnog pomeranja društveno - socijalne strukture sela u pravcu jačanja

strukture nepoljoprivrednog dela stanovništva (što jasno i precizno evidentira naša statistička nauka - tabela br.1.), i ovo je jedan od bitnih elemenata koji nas opredeljuju u uverenju da je neophodno i što hitnije preduzeti mere koje će poljoprivrednu proizvodnju pospešiti. To zahteva kompleksno uređivanje poljoprivrednih površina i čitav niz agrarno - tehničkih mera na relativno velikom prostoru. Neophodno je pri tome te mere izvoditi istovremeno da ne bi došlo do umanjivanja njihovih efekata. Sve ovo iziskuje znatna materijalna ulaganja, stručne kadrovi opremu. Program uređivanja privrednog zemljišta u Srbiji van SAP-a do 2000-te godine nastoji da predvidi minimum mera i obuhvati površine koje je neophodno uređiti, kako se ne bi bitno ugrozili poljoprivredna proizvodnja i njen planirani rast i razvoj.

Program predviđa kao minimum mera koje bi se mogle realizovati do 2000-te godine, komasiranje 1.283.355 ha oranica (do danas je ovim postupkom i na ovoj teritoriji komasirano oko 300.000 ha oranica), odvodnjavanje zemljišta na 440.190 ha, navodnjavanje na 206.140 ha, arondaciju zemljišta na 92.250 ha itd. (tabela br. 2.).

Program uređivanja poljoprivrednog zemljišta u Srbiji van teritorija SAPA-a u periodu 1986-2000. godine:

Predviđene mere Površina (u ha)

	1986-1990.	1991-2000.	Ukupno
Komasacija zemljišta (1)	336.502	946.853	1.283.355
Odvodnjavanje zemljišta	174.068	266.122	440.190
Navodnjavanje zemljišta	74.000	132.140	206.140
Proširenje i grupisanje društvenog zemljišta:			
- otkup zemljišta	11.158	48.703	59.860
- privođenje zem. obradi	7.500	20.000	27.500
- povraćaj uzurpiranog zem.	13.600	27.200	40.800
- arondacija zemljišta (2)	30.750	61.500	92.250
Uređenje zemljišta u brdsko- planinskom području:			
- zatravljavanje	42.263	107.290	149.553
- melioracija pašnjaka	25.000	50.000	75.000
- pošumljavanje	11.623	30.212	41.835

(1)Uključeno je i bonitiranje zemljišta

(2)Društvene oranice (oko 90.000 ha) uključene su u komasaciju.

Tabela br. 2.

Na komasaciji zemljišta počelo je ozbiljnije da se radi tek od 1976. godine, a postignuti rezultati nisu zadovoljavajući. Gubici u poljoprivrednoj proizvodnji zahtevaju da se u ovom domenu navedeni procesi znatno ubrzaju.

U postupcima komasacije kod nas, podrazumeva se uređenje zemljišne teritorije, koja podrazumeva ukupljavanje parcela jednog vlasnika u parcele pravilnih oblika, a u cilju ekonomičnije eksploatacije zemljišta. Istovremeno, u ovim postupcima obuhvataju se i projektovanje i izgradnja atarske putne mreže, projektovanje i izgradnja meliracione mreže kanala za odvodnjavanje i

navodnjavanje, utvrđivanje građevinskog rejonu naselja, te drugi sadržaji (ekonomska dvorišta, industrijski pogoni, deponije smeća i dr.),kao i, projektovanje poljozaštitnih šumskih pojaseva. Cilj ovih mera je da se, ne dirajući pravo sredine, stvore mogućnosti za bolju obradu zemljišta i smanjivanja troškova proizvodnje. Komasaacija, takođe doprinosi, da se izgradnjom puteva (kao najznačajnijem vidu infrastrukture u seoskim naseljima i teritorijama) u seoskim atarima i uklanjanjem međa, vrzina, ograda i sl. povećavaju površine u individualnom i društvenom sektoru. Ovu akciju politički i moralno podržavaju i materijalno pomažu opštine, regioni, republike i pokrajne. Da bi komasaacija kao ekonomska, organizaciona i tehnološka mera, mogla dugoročno da doprinosi povećanju poljoprivredne proizvodnje i da bi na ukupnijim površinama bilo moguće da se uvede plodored kao biološka i agrotehnička mera, i na parcelama zemljoradničkih gazdinstava, neophodno je da propisi kojima se reguliše pravo nasledivnja zemljišta to omoguće, što sada nije slučaj.

Primer komasacije i nezvesna budućnost tih površina, pokazuje da su sazreli uslovi da se na nov, društveno korisniji i sa ekonomskog stanovišta efikasniji način, reguliše pravo nasledivanja zemljišta. Promena propisa o nasledivanju zemljišta doprinela bi da se naše poznato i široko prihvaćeno društveno - političko opredeljenje da je zemljište društveno dobro od posebnog značaja potvrdi i u praksi. Tako bi se stvorila društvena klima, u kojoj bi oni koji ostaju na gazdinstvima svojih roditelja imali dugoročnu sigurnost.

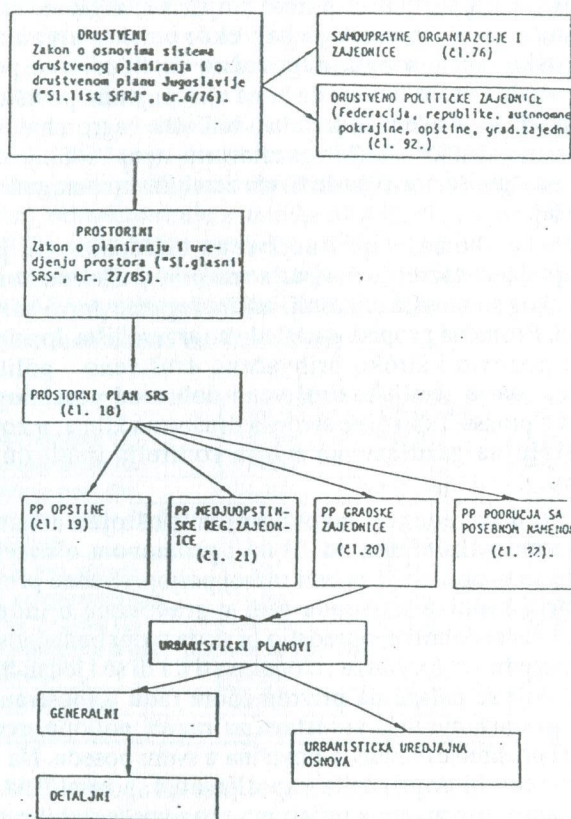
Pored navedenog, napuštanjem postojećih odredaba o zemljišnom maksimumu od 10 ha i promenom o naseljavanju, stvorene su mogućnosti za brži razvoj poljoprivredne proizvodnje. Jedan broj radnika koji sada radi u gradovima u industriji za relativno niske dohotke, opredelio bi se da svoju budućnost veže za poljoprivredu i selo. Može se očekivati da bi se i jedan broj naših radnika koji se nalaze na privremenom radu u inostranstvu opredelio za ulaganje dela sredstava za razvoj poljoprivredne proizvodnje i proširenje obradivih površina u svom posedu. Na taj način poljoprivreda bi doprinosila zapošljavanju, a zemljišna politika postala faktor ostvarivanja programa ekonomske stabilizacije.

Obzirom da je oko 80% poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, a da je prosečna veličina jedne parcele oko 35 ari, to se prethodno navedene agrarno - tehničke operacije nameću kao neophodnost sadašnjeg i budućeg vremena.

Poučeni primerima iz zemalja gde se ovoj problematici daje daleko veći značaj i serozniji pristup i u čijim timovima su stručnjaci raznih profila koji obrađuju - planiraju i projektuju i sama seoska naselja, morali bi smo stvoriti uslove da se pod postupcima komasacije zemljišta urbanistički uređuju - projektuju i rekonstruišu i sama seoska naselja. Ovo tim pre, što su atar i seosko naselje nedeljiva celina. Na taj način bi se nivo i kultura stanovanja u našim selima podigli na znatno viši nivo.

U našim planskim dokumentima, jasno su zacrtane regulative kojima se uređuju, planiraju i projektuju naselja i teritorije. Šematski prikazano sistem planova u Srbiji reguliše ovu problematiku na sledeći način :

Kada su u pitanju seoska naselja, Prostornim planovima opština daju se okvirno - generalno smernice perspektivnog razvoja naselja na teritoriji opštine, a završne elaborate predstavljaju uređajne osnove sela.

SEOSKA NASELJA U SRBIJI, TIPOLOGIJE IZ GENEZE SEOSKIH NASELJA U SRBIJI...

Zahvaljujući Jovanu Cvijiću i kasnijim istraživačima, u stanju smo da problem prilagođavanja na našem tlu, pratimo u nešto dužoj istorijskoj perspektivi. U analizi ekonomskih uzroka metanastazičnih kretanja, Cvijić upozorava da se stočarsko stanovništvo na Balkanskom poluostrvu odlikovalo visokim prirodnim priraštajem "koji se završavao prenaseljenošću planina". Tražeći nove izvore za život, deo tog stanovništva doseljavao se sukcesivnim seobama u niže predele. Ovde su migranti zauzimali

plodna zemljišta, obično pošto su prethodno iskrčili šumu. Proces je trajao sa različitim intenzitetom do pod kraj XIX veka, kada se završava razdoblje koje smo nazvali razdobljem osnovnog naseljavanja naše zemlje. Tako su nastupile promene u korišćenju zemljišta, u zanimanju stanovništva, od stočarstva prelazilo se na ratarstvo, saglasno tome, menjale su se sprave i oruđa, način stanovanja, tipovi naselja i društvena organizacija.

Razdoblje tokom koga se agrarna prenaseljenost povećava, traje u našoj zemlji negde do početka pedesetih godina. Od tada se naglo smanjuju broj i udeo agrarnog, u ukupnom stanovništvu, pa poljoprivreda gubi značaj glavnog izvora izdržavanja...

Tlo Srbije je pogodno za život i osnivanje ljudskih zajedničkih staništa zbog veoma povoljnih fizičko-geografskih odlika. Ovi uslovi kombinovani sa geopolitičkim položajem Srbije učinili su da su kroz ove teritorije prolazili mnogi narodi sa željom da se tu nastane.

Najstariji istorijski period za koji imamo sintetičku predstavu o organizaciji seoskih naselja, je doba srednjovekovne srpske države. Postojale su dve vrste seoskih naselja : sela i katuni. Sela su bila raspoređena po župama, tj. po ravninama, poljima i rečnim dolinama u kojima se stanovništvo bavilo prvenstveno ratarskom privredom. Stanovi župljana nazivaju se "kuće" i imali su stalni karakter. Katuni su pastirska naselja, rasturena po brdima i planinama sa prvenstveno stočarskom privredom. Njihovi stanovi nazivaju se "kleti" i sudeći prema danas održanim značenjem ove reči, to su bile privredne zgrade, više ili manje ukopane zemunice i kolibe. Osnovna razlika između sela i katuna vidi se na problemu stalnosti. Katuni su imali polu - nomadski karakter i bili su nestalnog karaktera - staništa.

Posle propasti srednjovekovne srpske države, dolazi do naglih promena u načinu života (česte velike migracije...), promena koje su uslovile i drugu strukturu samih naseobina, time i naselja. Ako bi smo pomenuti razvoj bili u situaciji da prikazemo grafikonom, ta linija bi od XV veka na ovamo, imala svoje velike padove i uspone.

Osim toga, uslovi nastanka i razvoja seoskih naselja na teritoriji Srbije nisu bili identični za sve krajeve i u pojedinim vremenskim periodima. Usled toga, razvojni oblici i današnje stanje naselja razlikuju se po regionima - krajevima.

Ako posmatramo nastanak naselja, tj. njihovu genezu, mogli bi smo svrstati sva seoska naselja u tri kategorije :

- PLANSKA
- UŠORENA i
- POTPUNO SPONTANO NASTALA.

Vreme nastanka prvih vezujemo za drugu polovinu XVIII veka i poznatu planifikaciju Panonske nizije, od strane austrijskih vlasti. Tom prilikom su stručne službe monarhije inženjerskim metodama i putem planova (individualnih i tipskih), izdelile teritorije Banata, Bačke i delom Srema na atare pravilnih oblika i odredili i izgradili njima odgovarajuća seoska naselja za tačno određen broj domaćinstava. Karakteristike današnjih naselja, začete

su i formirane tada. Mogli bi smo reći da i kasniji razvitak ovih naselja prate ista obeležja.

Ušorena naselja nastaju po ugledu na postojeća planinska naselja. Ista u Sremu nastaju prilikom organizacije i planifikacije ove teritorije od strane austrijskih vlasti, s tom razlikom što za njih prethodno nisu rađeni planovi. U težnji da zbije postojeća razbijena - spontano formirana naselja Knez Miloš Obrenović je za vreme svoje vladavine (kraj druge i početak treće decenije XIX veka) pokušao da procese ušoravanja realizuje. To uspeva u Mačvi. Razlika između ovih je neznatna i ogleda se u organizaciji dvorišta unutar stambenih i privrednih objekata. Prisilno ušoravanje je usledilo posle izdavanja "Ukaza o zbijanju i ušoravanju sela" upućenog celom narodu : "...da je prošlo vreme kada smo morali po šumama i potocima kriti, da mi sada ... nemamo nužde to činiti, da je bolje u skupu, u redu i bliskosti, brat s bratom, prijatelj s prijateljem i komšija s komšijom da žive, nego da jedan od drugoga raštrkani budemo."

"Prethodna sela na pomenutim teritorijama su bila kao i u ostaloj Srbiji spontana, verovatno razbijena." Spontano formirana naselja su teritorijalno rasprostranjena južno od Save i Dunava. Njihovi začeci datiraju još iz Nemanjine Srbije (XII vek). Nastala su i razvijala se stihijno i potpuno spontano bez ikakvih intervencija. Obiluju mnogim pojavnim oblicima.

Zbog velikog broja i raznovrsnosti seoskih naselja u Srbiji, neophodno je koristiti više kriterijuma - tipologija, jer svaka sama za sebe, ne daje jasnu sliku pojedinog seoskog naselja.

Prethodno - navedene tipove seoskih naselja kod nas, možemo svrstati u tipologiju seoskih naselja po nastanku ili genezi.

Karakteristične i značajne u programiranju i urbanističkom planiranju seoskih naselja i planskog usmeravanja izgradnje na selu su i :

- TIPOLOGIJA PO URBANO-MORFOLOŠKOJ STRUKTURI NASELJA
- TIPOLOGIJA PO VELIČINI NASELJA
- TIPOLOGIJA PO FUNKCIJAMA NASELJA.

Primena različitih tipologija se, dakle, nameće kao nužna kako bi se naselja mogla proučiti i odrediti mere i sredstva za njihov budući razvitak.

U mere i sredstva ubrajaju se načelne smernice, upustva i okvirni pokazatelji i normativi koji se odnose na grupne tipove naselja, a koji se mogu primenjivati u širim razmerama.

Tipologija po urbano - morfološkim strukturama naselja, koristi navedene elemente bez kojih nije moguće definisati jedno seosko naselje. Kriterijumi za razvrstavanje naselja po ovoj tipologiji su sledeći:

- bruto gustina naseljenosti naselja;
- mogućnost ili nemogućnost utvrđivanja građevinskih rejona naselja;
- veličine, strukture i međuodstojanja seoskih dvorišta.

Na osnovu navedenih kriterijuma sva seoska naselja se mogu razvrstati u dva osnovna tipa :

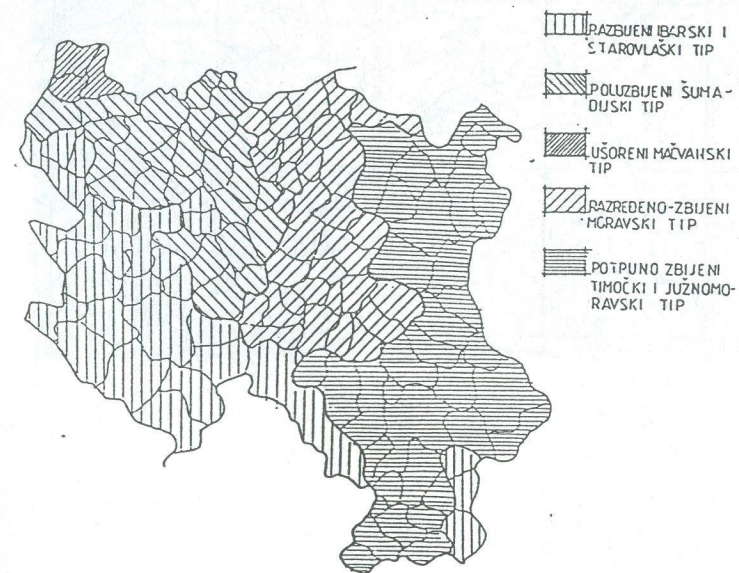
A/ RAZBIJENA SEOSKA NASELJA :

- starovlaška (Sl. broj 2)
- ibarska (Sl. broj 3)
- prelazni oblik (Sl. broj 4)

B/ ZBIJENA SEOSKA NASELJA :

- razredcno - zbijena: planska (Sl. broj 5), ušorena (Sl. broj 6) i spontano formirana (Sl. broj 7)
- potpuno zbijena su sva spontano formirana (Sl. broj 8)

Teritorijalna rasprostranjenost navedenih tipova data je na sledećoj slici:

Slika 1

Karta rejonizacije uže Srbije prema urbanističko-morfološkim tipovima seoskih naselja po opštinama. (Prema B.Kojić, Đ.Simonović : Seoska naselja Srbije)

Slika br.2.

Starovlaški tip naselja.

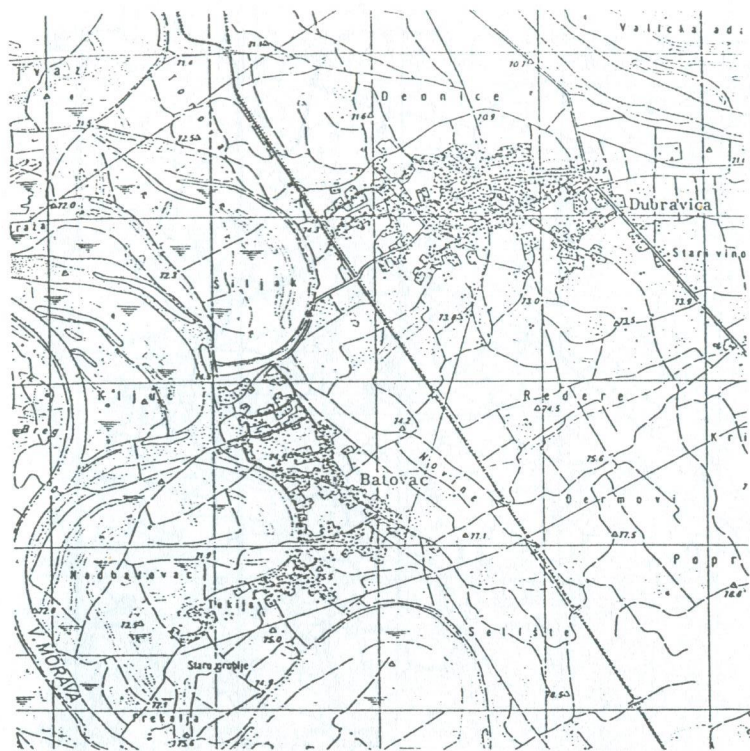
Karakteristike : kuće su razbacane po čitavom seoskom ataru i nalaza se uz odgovarajuću obradivu površinu. Građevinski rejon naselja nije moguće utvrditi. Rastojanje između kuća iznosi 50 do 200 i više metara. Bruto gustina naseljenosti je od 1 do 5 stanovnika po hektaru.

Slika br.3.

Ibarski tip sela.

Karakteristike : Ovde se pojavljuju manje ili veće grupe kuća i kućišta, tzv. zaseoci. Obično pripadaju jednoj porodici. Građevinski rejon naselja nije moguće ustanoviti jer su kuće i zaseoci rastureni po celom ataru. Rastojanje između zaseoka je od 100 do 1000 metara. Bruto gustina naseljenosti je 1-5 stanovnika po hektaru. Pojedini zaseoci imaju gustinu naseljenosti od 10 do 35 stanovnika po hektaru.

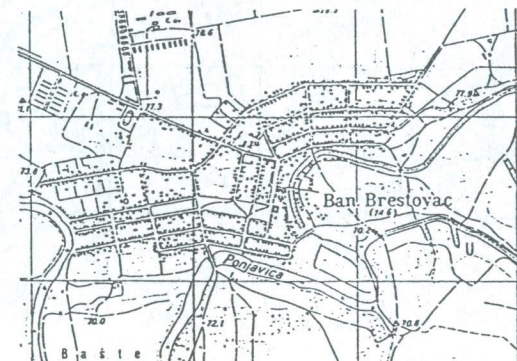
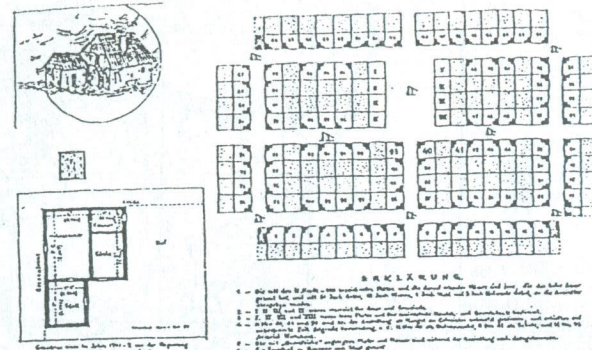
Slika br. 4.

Polurazbijeni šumadijski tip sela.

Karakteristike : naselje se sastoji od nekoliko manje ili više udaljenih grupacija domova, između kojih su poljoprivredne površine. Naselje se, kod ovog tipa sela može donekle definisati i ustanoviti na terenu kao njegov građevinski rejon. Gustina naseljenosti globalnog građevinskog rejona kreće se od 5 do 20 st./ha. Srednja vrednost iznosi 12 st./ha. Lokacije naseobina prilagođene su prirodno - geografskim uslovima pa sela poseduju sve uslove zdrave životne sredine. Naselja se nalaze najčešće van javnih saobraćajnica kojima su povezana lokalnim putevima.

I. PLAN

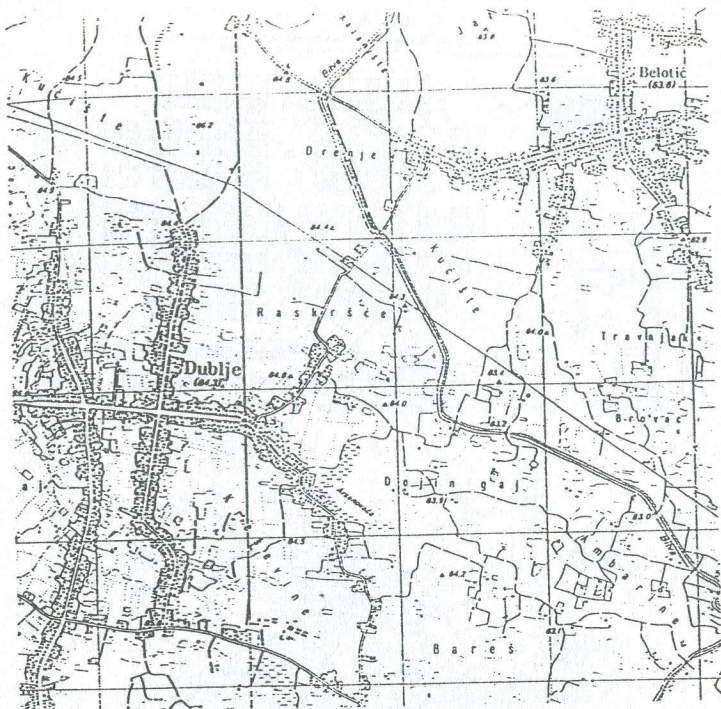
Über die im Jahre 1791 unter der Signatur „C“ angelegte Ortschaft, die nach Bedürfnis der Ausbreitung und Anordnung derselben mit dem Baukastenplan, im Jahre 1792 den Namen „Frankfeld“ erhielt.

Slika br. 5.

Planska naselja.

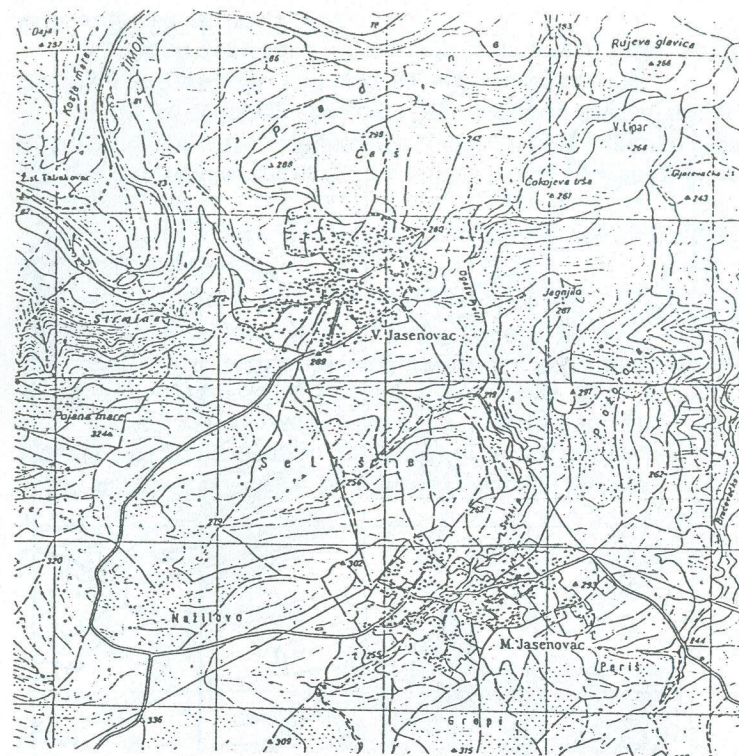
Karakteristike : glavna karakteristika je ortogonalna šema ulica, koje se seku pod pravim uglovima. Širine glavnih ulica kreću se od 34 do 38 metara, a sporednih od 12 do 16 metara. Dvorišta su široka od 23 do 35 metara, a duboka od 143 do 190 metara. Kućišta se nižu duž ulica, užom stranom naslanjaju se na nju. Zgrade se nižu po dubini naslonjene na susednu parcelu. Bruto gustina naseljenosti se kreće od 15 do 30 stanovnika po hektaru, prosečno 20 do 25 metara.

Slika br. 6.

Ušorena naselja.

Karakteristike : Ušoravanje je vršeno direktno na terenu, bez prethodnih planova. Ovakvih naselja ima u Mačvi oko 60, a u Sremu nešto više. Karakteristične strukturalne šeme su : dve ulice koje se seku pod pravim (ili približno pravim) uglom, jedna pravolinijska podužna ulica, koju seku dve ili tri ulice pod pravim ili približno pravim uglom. Ulice u Mačvanskim selima široke su od 10 do 15 metara. Kućišta se nižu oko njih i najčešće formiraju blokove. Kućišta su najpre bila pravougaonog oblika, dimenzija - širine 40 do 50 metara, a dubine oko 100 metara, a danas, deobom pojedinih dvorišta po širini, širina varira od 10 do 50 metara. Bruto gustina naseljenosti se kreće od 15 do 30 stanovnika po hektaru, što je i najpovoljnija gustina za seoska naselja.

Slika br. 7.

Razredeno zbijena pomoravska sela.

Karakteristike : naseljska grupacija kod ovog tipa naselja je potpuno definisana, tako da je moguće ustanoviti građevinski rejon. Kućišta su rasprostranjena po obodima ulica, a središnji delovi blokova se koriste kao poljoprivredne površine. Prosečna gustina naseljenosti kreće se od 20 do 25 st./ha, što je i najpovoljnija gustina naseljenosti za seoska naselja. Prosečno rastojanje domova iznosi od 30 do 60 metara. Ovaj tip naselja rasprostranjen je u ravničarskim regionima. Položaj većine naselja u odnosu na atar je povoljan, a javne saobraćajnice prolaze kroz većinu ovih naselja. Naselja su dobro provetrena i osunčena i pružaju uslove za zdravu životnu sredinu.

A/ OSNOVNA, u koju spadaju sledeći objekti : škola, dom kulture, prodavnice, ambulanta ili zdravstvena stanica, banka, zadruga, mesna kancelarija, pošta i sl.

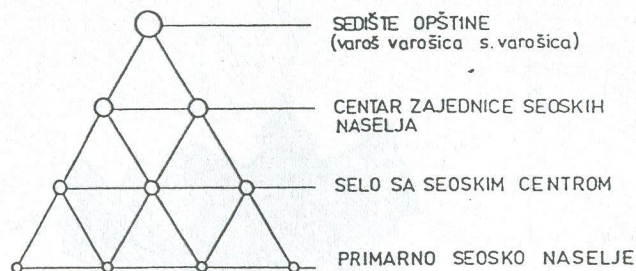
B/ POSEBNA : prirodna lečilišta, hoteli, klimatska mesta, lovnna i ribolovna područja, skupština opštine, bolnica i dr.

A/ Po osnovnim funkcijama seoskih naselja, evidentirane su sledeće kategorije (Slika br. 11.):

primarna seoska naselja, sela sa seoskim centrom, centri zajednica seoskih naselja

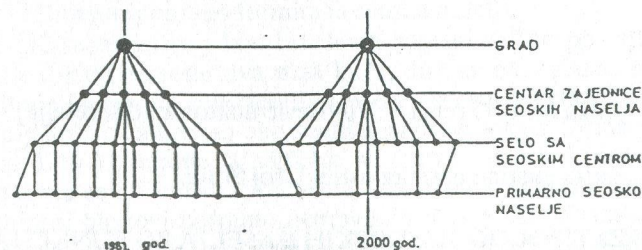
Primarna su ona seoska naselja, koja nemaju spoljnih funkcija. Ona su u našim uslovima uglavnom delovi, odnosno članovi osnovnih prostornih jedinica : organizacione jedinice poljoprivredne proizvodnje, školskog ili poštarskog reiona i sl.

Sela sa seoskim centrom, imaju razvijene izvesne spoljne funkcije i to prvenstveno u odnosu na prethodnu kategoriju. Ovakvo selo uglavnom objedinjuje dve, tri i više primarnih sela u jednu prostornu celinu : zadrugu, poštu, školu i sl.

Slika br. 10.

Centri zajednica seoskih naselja (seoske varošice u zapadnoj i seoske čaršije u istočnoj Srbiji) imaju znatno više razvijene spoljne funkcije, kojima se objedinjuju niže kategorije u jedan prostorni sistem i isti povezuju sa višim sistemima naselja i teritorija.

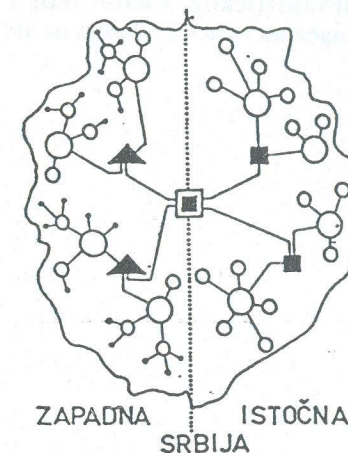
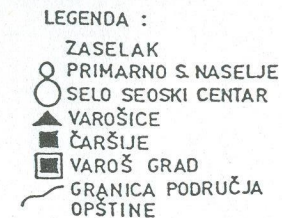
Slika br. 11.

B/ Po posebnim funkcijama seoska naselja se razvrstavaju na:

- turističko ili banjsko selo,
- selo - turistički centar,
- seosko naselje - rejonski centar i
- seosko naselje - prigradsko selo.

Sledstveno potrebi i neophodnosti planske organizacije seoskih teritorija i atara, proizilazi i potreba analogne organizacije seoskih naselja u odgovarajuće prostorne sisteme :

ŠEMA KATEGORIJA NASELJA U OKVIRU JEDNE OPŠTINE

Slika br. 12.

Funkcionalna organizacija seoskih naselja - skica za zapadnu i istočnu Srbiju.

Uključujući genetski i funkcionalni pristup, mogli bi smo doći do tzv. KOMPLEKSNE KLASIFIKACIJE seoskih naselja koja bi celovitije sagledala ovaj problem nego što je to do sada učinjeno.

Veliki intenzitet promena u sistemu naselja i samim naseljima od rata na ovamo, težnja za urbanizacijom višeg stepena, hijerarhije kulturnog i privrednog razvoja, nagli progres u svim vidovima - evidentni su.

Kompleksnom klasifikacijom dolazimo do sledećih kategorija naselja :

- stara urbana naselja nastala pre 1941. godine
- nova urbana naselja nastala posle 1945. godine
- primarna seoska naselja tradicionalna sela
- sela sa seoskim centrom
- centri zajednica seoskih naselja
- prigradska naselja
- privredna naselja (poljoprivredna, industrijska, rudarska)
- banjska naselja
- vikend skupine
- turistička naselja.

Na osnovu izloženog, može se zaključiti da je problematika proučavanja seoskih naselja na području Srbije veoma složena. To

je uslovljeno kako postojanjem različitih tipova naselja, uslovima pod kojima su nastala, tako i zbog veoma dinamičkih transformacionih promena u poslednjim decenijama. Najveću pažnju, pri ovome, trebalo bi obratiti na promene i koncentraciju oko većih gradova i duž dolina razvoja (rečni - dolinski regioni, putni pravci i sl.). Bez obzira na činjenicu da u sadašnjem trenutku već više od 40% stanovnika živi u gradovima i da proces prelaska u gradove jenjava, problematika proučavanja seoskih naselja je sa arhitektonskog, urbanističkog, sociološkog i drugih aspekata još uvek veoma značajna i sve više dobija na aktuelnosti.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

711.4(082)

PROCESI urbanizacije i principi, postupci
i problemi na primeru Srbije / Gavriilo
Mihaljević, Petar Badovinac, Milica
Bajić-Brković, Nada Lazarević-Bajec, Živana
Vesnić-Nederal, Milorad Ribar, Dušanka Ban,
Zorica Petrović, Zoran Nikezić, Miodrag
Ralević, Aleksandar Videnović. - Beograd :
Univerzitet, Arhitektonski fakultet, 1992
(Beograd: Arhitektonski fakultet). - 262

str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija
Urbanologija ; sv. 3)

Tiraž 250.

ISBN 86-7907-003-3

1. Mihaljević, Gavriilo

711.5(497.11)(082)

a) Urbanizacija b) Naselja - Razvoj -
Srbija

16918796